DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/115/211-215

Fidan Hümbətli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0005-7761-3109
fidanhumbatli@bk.ru

Yeniyetməlik dövrünün əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Yeniyetməlik dövrü insan həyatında kritik bir mərhələdir və bu dövrdə baş verən sosial və psixoloji dəyişikliklərin dərk edilməsi həm yeniyetmələrin özləri, həm də onları əhatə edən ailə, müəllimlər və cəmiyyət üçün vacibdir. Məqalə bu dövrdə baş verən emosional dəyişiklikləri, sosial münasibətlərin təsirini və yeniyetmələrin psixoloji inkişaf xüsusiyyətlərini izah edərək onların problemlərini anlamağa kömək edir. Bu mövzunun araşdırılması valideynlərə və pedaqoqlara yeniyetmələrin davranışlarını düzgün qiymətləndirmək və onlara dəstək olmaq üçün vacib biliklər təqdim edir. Eyni zamanda, məqalə yeniyetmələrin özlərini daha yaxşı tanımalarına, qarşılaşdıqları çətinlikləri başa düşmələrinə və bu problemləri sağlam yollarla həll etmələrinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, yeniyetməlik dövründə akademik təzyiqlər, sosial təsirlər və riskli davranışlara meyillilik kimi məsələlər diqqətə çatdırılır ki, bu da psixoloji sağlamlıq və sosial uyğunlaşma baxımından əhəmiyyətlidir. Bu məqalə yeniyetmələrin uğurlu və balanslı bir yetkinlik dövrünə keçid etmələri üçün onları dəstəkləyən fərdlərə və mütəxəssislərə dəyərli məlumatlar təqdim edir.

Açar sözlər: *yeniyetməlik dövrü, psixoloji xüsusiyyətlər, sosial xüsusiyyətlər, mənlik və əxlaqi şüur, özünüqiymətləndirmə, yaşlılıq hissi, idrak prosesləri*

Fidan Humbatli
Azerbaijan State Pedagogical University
Master student
https://orcid.org/0009-0005-7761-3109
fidanhumbatli@bk.ru

Main Features of Adolescence

Abstract

Adolescence is a critical stage in human life, and understanding the social and psychological changes that occur during this period is important for both adolescents themselves and their families, teachers, and society. The article explains the emotional changes that occur during this period, the impact of social relationships, and the psychological development characteristics of adolescents, helping to understand their problems. Researching this topic provides parents and educators with important knowledge to correctly assess and support adolescents' behavior. At the same time, the article can help adolescents to know themselves better, understand the difficulties they face, and solve these problems in healthy ways.

In addition, issues such as academic pressures, social influences, and a tendency to risky behavior during adolescence are brought to attention, which are important in terms of psychological health and social adaptation. This article provides valuable information for individuals and professionals who support adolescents in their transition to a successful and balanced adulthood.

Keywords: *adolescence, psychological characteristics, social characteristics, self and moral consciousness, self-assessment, sense of old age, cognitive processes*

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Yeniyetməlik dövrü insan həyatında ən mürəkkəb və dinamik dəyişikliklərin baş verdiyi mərhələlərdən biridir. Bu dövr, təxminən 11–19 yaş aralığını əhatə edir və fiziki, psixoloji, sosial inkişaf baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Yeniyetmələr bu mərhələdə fərdi kimliklərini formalaşdırır, cəmiyyətə inteqrasiya olunur və gələcək yetkin həyatlarına hazırlıq görürlər.

Tədqiqat

Psixoloji xüsusiyyətlər:

1. **Şəxsiyyətin formalaşması və kimlik axtarışı.** Yeniyetmələr öz kimliklərini tapmaq və fərdi baxışlarını formalaşdırmaq üçün müxtəlif düşüncə modellərini sınaqdan keçirirlər. Onlar özlərini ailə, dostlar və cəmiyyət qarşısında tanımağa və ifadə etməyə çalışırlar.
2. **Emosional dəyişkənlik və həssaslıq.** Bu dövrdə yeniyetmələr emosional baxımdan daha həssas və dəyişkən olurlar. Hisslər arasında tez-tez keçid baş verə bilər – bir an əvvəl sevinc hiss edən yeniyetmə, qısa müddət sonra özünü kədərli və narahat hiss edə bilər (Lerner, Steinberg, 2009).
3. **Riskli davranışlara meyillilik.** Beynin ön payının tam formalaşmaması səbəbindən yeniyetmələr bəzən düşünülməmiş qərarlar verə bilərlər. Riskli davranışlar – siqaret, alkoqol, narkotik istifadəsi və təhlükəli fiziki fəaliyyətlərə meyillilik bu dövrdə daha çox müşahidə olunur (Steinberg, 2017).
4. **Dost münasibətlərinin əhəmiyyəti.** Yeniyetmələr üçün dostlar və sosial qruplar çox vacibdir. Onlar özlərini başqaları ilə müqayisə edir və sosial qəbullanmaya böyük önəm verirlər. Dost seçimi və qrup mənsubiyyəti onların davranışlarını ciddi şəkildə formalaşdıra bilər.
5. **Özünü dərk etmə və komplekslər.** Yeniyetmələr öz görünüşlərinə və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmələrinə qarşı daha həssas olurlar. Bəzi yeniyetmələrdə komplekslər yarana bilər ki, bu da onların özlərinə inamına təsir edə bilər (İsmayılova, 2018).

Sosial xüsusiyyətlər:

1. **Ailə ilə münasibətlərin yenidən qurulması.** Uşaqlıq dövründə ailə ən əsas sosial mühitdirsə, yeniyetməlikdə dostlar və cəmiyyət daha ön plana çıxır. Valideynlər bəzən yeniyetmənin özünü uzaqlaşdırdığını hiss edə bilərlər, lakin bu, onun müstəqillik qazanmaq istəyinin təbii nəticəsidir.
2. **Sosial rolların dəyişməsi və adaptasiya.** Yeniyetmələr yeni sosial rolları sınaqdan keçirirlər. Məsələn, məktəbdə lider olmaq, müəyyən bir qrupa aid olmaq və ya yeni hobbilərlə məşğul olmaq onların sosial şəxsiyyətlərini formalaşdırır (Qasımov, 2017).
3. **Kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri.** Sosial media, internet və televiziya yeniyetmələrin dünyagörüşünə və özlərini necə təqdim etmələrinə böyük təsir göstərir. Onlar tez-tez sosial mediada populyar olan insanlara bənzəməyə çalışırlar.
4. **Sevgi və romantik münasibətlər.** Bu dövrdə yeniyetmələr romantik hissləri dərk etməyə başlayırlar. İlk sevgi və ya xoşlanma hissləri onların emosional və sosial inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin bu münasibətlər bəzən məyusluq və emosional çətinliklərə də səbəb ola bilər.
5. **Akademik və peşə seçimi ilə bağlı təzyiq.** Yeniyetmələr gələcəkdə hansı peşəni seçəcəkləri ilə bağlı təzyiq hiss edirlər. Ailə, müəllimlər və cəmiyyət tərəfindən onlara akademik uğurlar üçün təzyiqlər göstərilə bilər ki, bu da bəzən stress və narahatlıq yarada bilər (Eccles, Roeser, 2011).

Yeniyetmələrin mənlik və əxlaqi şüuru. Yeniyetmədə özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqda, özünüqiymətləndirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmə meyli əmələ gəlir. Nəticədə yeniyetmə özü üçün öz "mən"ini bir növ kəşf edir. Mənlik şüurunun formalaşmağa başlaması və sonrakı inkişafı yeniyetmənin bütün psixi həyatına, onun təlim fəaliyyətinin xarakterinə, ətrafdakılara münasibətinə öz təsirini göstərir. Bu dövrdə yeniyetmələr öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışmaqla refleksiya əsasında mənlik şüurlarını, «mən» obrazını, «real» və «ideal mənin» əlaqəsini formalaşdırır və inkişaf etdirirlər (Hacıyeva, 2012). Bütün bunlarla yanaşı olaraq yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə və özünəmünasibətin formalaşması baş verir. Mövcud psixoloji ədəbiyyatda yeniyetmələrin özünüqiymətləndirmələrinin aşağıdakı tipləri qeyd olunur:

1. Uşağın «özünüqiymətləndirməsi» ananın verdiyi qiymətin birbaşa təkrarı kimi özünü göstərir. Adətən uşaqlar özlərində birinci növbədə valideynlərinin onlar haqqında qeyd etdikləri keyfiyyətləri görürlər. Əgər valideynlər tərəfindən neqativ surət təlqin olunur və uşaq bu nöqteyi-nəzəri qəbul edirsə, onda özünün yararsızlıq, pislik hissinə üstün gəlməsinə qarşı davamlı neqativ münasibət formalaşır.
2. Ziddiyyətli komponentlərdən ibarət olan qarışıq özünüqiymətləndirmə. Bu, bir tərəfdən müvəffəqiyyətli sosial qarşılıqlı təsir təcrübəsi sayəsində yeniyetmədə formalaşan özünün «mən» obrazı, ikinci tərəfdən isə valideynin uşağı necə qiymətləndirməsi ilə bağlı formalaşır. Bu zaman «mən» obrazı ziddiyyətli xarakter daşıyır.
3. Yeniyetmə valideynlərinin onun haqqında dediklərini xatırlayır, lakin ona başqa qiymət verir. O, tərsliyi xaraktersizlik kimi qəbul etmir. Belə ki, bu yaşda olan yeniyetmə üçün böyüklərin onu bəyənməsi vacibdir. Lakin eyni zamanda onlara qulaq asmaq öz müstəqilliyini, «mən»ini itirməsini bildirir. Həmin konflikti valideynlərin tələblərinə cavab verməyin mümkünsüzlüyü və öz «mən»ini saxlaması kimi hiss etməsi yeniyetmənin özünü «pis», lakin güclü kimi qiymətləndirməsinə gətirib çıxarır.
4. Yeniyetmə valideynlərinin fikrinə qarşı mübarizə aparır, lakin bununla belə özünü həmin sərhədlər çərçivəsində qiymətləndirir. Bu kimi hallarda yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin real qiymətini deyil, ideal gözləmələrini nəzərdə tutur.
5. Yeniyetmə özünüqiymətləndirmə zamanı valideynlərinin onun haqqında neqativ fikirlərini qəbul edir, eyni zamanda bildirir ki, o, elə bu cür də olmaq istəyir. Valideynlərin tələblərinin bu cür rədd edilməsi ailədə olduqca gərgin münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.
6. Yeniyetmə valideynlərinin neqativ qiymətini görmür, hiss etmir. Gözlənilən qiymət özünüqiymətləndirmədən xeyli yüksək olur. Halbuki valideynlərin real qiyməti neqativ xarakter daşıyır. Valideynləri tərəfindən real şəkildə rədd olunduğunu qəbul etməyən yeniyetmə öz mənlik şüurunda valideyn münasibətlərini, əgər o, valideynlərinin sevimlisi olsaydı, onların münasibətlərinin necə ola biləcəyi formasında dəyişdirir (Erikson, 1994).

Yeniyetməlik yaşında əxlaqi şüurun inkişafı da baş verir. Bu dövrdə əxlaqi şüurun formalaşmasında yaşlılarla müxtəlif fəaliyyət növlərində qarşılıqlı əlaqə mühüm rol oynayır. Yeniyetmələrdə əxlaqi şüurun formalaşmasında şagird kollektivinin də müstəsna rolu vardır. **Yeniyetmələrdə yaşlılıq hissi və meylinin formalaşması.** Yeniyetməlik dövründə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də bu dövrdə yaşlılıq hissinin və meylinin formalaşmasıdır. Yeniyetmə özünü artıq uşaq deyil, yaşlı hesab edir və onda belə bir tələbat əmələ gəlir ki, ətrafdakılar onlara uşaq kimi deyil, yaşlı adam kimi yanaşsınlar. Bununla əlaqədar olaraq yeniyetmə müstəqilliyə meyl edir. Lakin bu dövrdə uşağın müstəqilliyə artan tələbatı ilə bu müstəqilliyi həyata keçirmək imkanları arasında ziddiyyət yaranır. Bu cür ziddiyyətin yaranmasında çox vaxt böyüklər xüsusi rol oynayır. Belə ki, böyüklər yeniyetməni hələ də uşaq hesab edir və ona həmin tələblərlə yanaşır. Belə olduqda yeniyetmə bir növ böyüklərə öz etirazını bildirir. Bu zaman böyüklər yeniyetməyə qarşı öz münasibətini dəyişmədikdə uşaq da müxtəlif yolla ona qarşı durur. Yaşlılıq hissinin yaranması birinci növbədə uşağın fiziki inkişafındakı dəyişikliklərlə bağlı olur. Uşağın xarici görkəmi böyüklərin xarici görkəminə oxşamağa başlayır. Boyları, gücləri artır. Bu dəyişikliyi görən və özünü böyüklərlə müqayisə edən yeniyetmədə yaşlılıq meyli yaranmağa başlayır (Hüseyn, 2012).

Yaşlılıq hissinin inkişafında yeniyetmənin özü üçün davranış etalonu kimi seçdiyi nümunənin əhəmiyyəti böyükdür. Oğlanların formalaşan kişi idealının məzmununda "əsl kişiyə" xas olan keyfiyyətlər yer tutmağa başlayır. Bu cür keyfiyyətlərə bir tərəfdən qüvvət, iradə, digər tərəfdən dostluğa, yoldaşlığa sədaqət aid olur. Yeniyetmə oğlanlar başqa adamları və özünü qiymətləndirərkən məhz həmin keyfiyyətləri əsas götürürlər. Yeniyetməlik dövründə qızların da sərvət meylləri əsaslı şəkildə dəyişir. Onların davranış və rəftarlarında qadınlıq haqqında etalon və stereotiplər mühüm rol oynamağa başlayır (Mehdiyev, 2016).

Yeniyetmələrin təlim fəaliyyəti və onlarda idrak proseslərinin inkişafı. Yeniyetmələrin təlim fəaliyyəti kiçik məktəblilərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Hər şeydən əvvəl, onlarla bir

müəllim deyil, bir neçə müəllim məşğul olmağa başlayır. Adətən, çox vaxt həmin müəllimlər öz davranış, ünsiyyət üslublarına, eləcə də dərsi aparma tərzlərinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Bu isə yeniyetmələri hər bir yeni müəllimə fərdi olaraq uyğunlaşmağa məcbur edir. Yeniyetmələr bütün fənlərə eyni seçici münasibət bəsləməyə başlayırlar. Bəzən bu və ya digər fənnə maraq dəyişə bilir. Onlarda peşə marağının təşəkkül etməsi sayəsində fənnləri "lazımlı" və "lazımsız" qruplara ayırırlar. Bunlardan asılı olaraq müəllimlərə münasibətləri də müxtəlif olur.

Təlim fəaliyyətinin təsiri altında yeniyetmələrin idrak proseslərinin inkişafında da dəyişiklik baş verir. Təlim fəaliyyəti yeniyetmələrin qavrayışına əsaslı təsir göstərir və onun inkişafını sürətləndirir. Yeniyetmələrdə zaman, məkan, hərəkət qavrayışı da xeyli inkişaf edir.

Yeniyetməlik dövründə yaddaş da xeyli inkişaf edir. Məntiqi yaddaş fəal şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Yeniyetmələr məntiqi, eləcə də ixtiyari yaddaşdan istifadəyə üstünlük verirlər. Yeniyetmələrdə yaddasaxlamanı yaxşılaşdırmaq yollarına maraq artır, mexaniki yaddasaxlamaya ehtiyac hiss olunur. Lakin bu zaman mexaniki yaddasaxlama müəyyən dərəcədə məna əlaqəsi ilə şərtlənir. Məsələn, tarixi günləri yaxşı yadda saxlamaq üçün şagirdlər onları müəyyən hadisələrlə əlaqələndirirlər (Steinberg, Morris, 2001).

Yeniyetməlik dövründə diqqətin inkişafında da özünəməxsus xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Bu dövrdə diqqətin tez-tez yayınması halları özünü göstərir. Uşağın təlim fəaliyyətindəki əsaslı dəyişikliklər, tələbat və maraq dairəsinin dəyişməsi, şagirdin ayrı-ayrı fənlərə, müəllimlərə münasibəti, keçirdiyi psixi hallar, yeni və rəngarəng təəssürat bolluğu, cinsi yetişmənin başlanması ilə əlaqədar güclü təəssüratlar, yaşlılıq hissi ilə bağlı problemlər və s. diqqətin təzahür və inkişafına, burada mənfi halların özünü göstərməsinə səbəb ola bilir.

Yeniyetməlik dövründə təxəyyülün inkişafında xeyli irəliləyiş baş verir. Bərpaedici təxəyyül yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Romantik, fantastik surətlərin yaradılmasına meyl yüksək olur. Yaş artdıqca yeniyetmələrin təxəyyülü dəyişir. 14-15 yaşlarda təxəyyül surətləri daha real və daha tənqidi xarakter daşımağa başlayır.

Yeniyetmələrdə təfəkkürün inkişafında xüsusilə irəliləyiş baş verir. Bu dövrdə təfəkkür daha ümumiləşmiş, daha dərin və mücərrəd xarakter daşıyır. Yeniyetmələr elmi anlayışları mənimsəyir və onlara istinad edirlər. Daha çox ümumi hökmlərdən istifadə edir, onların təfəkkürü ən çox mücərrəd xarakter daşımağa başlayır (Arnett, 2000).

Nəticə

Yeniyetməlik dövrü insan həyatında həm psixoloji, həm də sosial baxımdan mürəkkəb və dinamik dəyişikliklərlə xarakterizə olunan bir mərhələdir. Bu dövrdə şəxsiyyətin formalaşması, emosional dəyişkənlik, müstəqillik arzusu, sosial təsirlər və akademik təzyiqlər yeniyetmələrin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə, mənlik şüuru və əxlaqi dəyərlər formalaşır, eyni zamanda sosial mühit və ailə münasibətləri onların psixoloji rifahına təsir edir. Yeniyetmələr yaşlılıq hissini və müstəqillik meylini artırmağa çalışsalar da, bu proses bəzən ailə və müəllimlərlə münaqişələrə səbəb ola bilər. Məqalədə vurğulanan faktorlar nəzərə alınaraq, yeniyetmələrin psixoloji və sosial inkişafına daha həssas yanaşmaq, onları dəstəkləmək və sağlam yetkinliyə keçid prosesində onlara düzgün istiqamət vermək vacibdir. Pedaqoqlar, valideynlər və psixoloqlar üçün bu məlumatlar yeniyetmələrin problemlərini anlamaq və onlara dəstək olmaq baxımından əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva, Ş. (2012). *Yeniyetmələrin psixologiyası*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
2. Hüseyn, X. (2012). Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. *Qafqaz Universiteti Nəşri*. Bakı.
3. İsmayılova, Z. (2018). *Uşaqlar və yeniyetmələrlə psixoloji iş prinsipləri*. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı.
4. Qasımov, E. (2017). *Psixoloji inkişaf və yeniyetmələrin sosiallaşması*. Bakı: Şərq-Qərb.

5. Mehdiyev, F. (2016). *Pedoqogika və psixologiya: Yeniyetməlik dövrünün xüsusiyyətləri*. Bakı: Universitet Nəşriyyatı.
6. Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist, 55*(5), 469–480. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469
7. Eccles, J. S., & Roeser, R. W. (2011). School and community influences on human development. In M. H. Bornstein & M. E. Lamb (Eds.), *Developmental science: An advanced textbook* (6th ed., pp. 571–626). Psychology Press.
8. Erikson, E. H. (1994). *Identity: Youth and crisis*. W. W. Norton & Company.
9. Lerner, R. M., & Steinberg, L. (Eds.). (2009). *Handbook of adolescent psychology*. John Wiley & Sons.
10. Santrock, J. W. (2021). *Adolescence* (17th ed.). McGraw-Hill Education.
11. Steinberg, L. (2017). *Adolescence* (11th ed.). McGraw-Hill Education.
12. Steinberg, L., & Morris, A. S. (2001). Adolescent development. *Annual Review of Psychology, 52*(1), 83–110. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.83

Daxil oldu: 01.01.2025
Qəbul edildi: 06.04.2025